

ОМОНИМІЯ ЯК МОВНЕ ЯВИЩЕ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Романова О.О.

Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті проаналізовано специфіку реалізації омонімії у термінології на матеріалі української швацької термінології. Визначено тенденції, які характеризують це явище. Виявлено основні різновиди омонімії та проаналізовано причини її виникнення.

Ключові слова: омонімія, термін, українська швацька термінологія.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці прийнято вважати, що омоніми – це два або більше рівнозвучні мовні знаки, що семантично не пов'язані. У науковій та довідковій літературі подано багато визначень омонімії як мовного явища, зокрема омонімією вважають «слова або їхні окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії)» [14, с. 434]. Омнімія є загальноновизаним явищем в українській термінології і неодноразово була об'єктом уваги вчених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом це явище привернуло увагу термінологів, і з'явилося досить багато досліджень омонімії на матеріалі різних терміносистем (Г. Куцак, А. Мамрак, О. Микитюк, Т. Михайлової, Г. Пастернак, О. Тур, Н. Яценко та ін.). Зокрема О. Тур зауважує, «що зовнішня подібність омонімії до багатозначності є лише зовнішнім вираженням. Багатозначні слова мають два і більше різних значень, які, на відміну від омонімів, мають зв'язок з первинним значенням» [13, с. 204]. Омнімія протистоїть полісемії саме тим, що немає зв'язку між значеннями омонімічних мовних одиниць.

Мета статті. Головна мета запропонованої розвідки: подати всебічну характеристику омонімів в українській швацькій термінології, з'ясувати основні причини виникнення цього явища. Актуальність розвідки зумовлено необхідністю вивчення лексико-семантичного аспекту української швацької терміносистеми, оскільки ця проблематика досі вивчена недостатньо. Запропоноване дослідження має цінність у двох аспектах: з науково-теоретичного погляду – лінгвістичний аналіз омонімічних відношень у термінологічній лексичі зумовлений необхідністю доповнення теоретичних знань про термін як тип мовного знака та омонімію як вид семантичних відношень, з науково-практичного погляду – цінне для подальшого унормування та систематизації сучасної української швацької термінології.

Виклад основного матеріалу. Науковці розглядають термінологію як підсистему літературної мови, якій властиві ті ж явища, що й загальноновживаній мові, зокрема омонімія. У термінознавстві поширена думка, що омонімічними можна вважати лише такі однакові за планом вираження терміни, які в різних терміносистемах мають непов'язані значення й можуть переходити в інші терміносистеми з новими дефініціями. «Термінологічна омонімія – це передусім

проникнення термінів із однієї науково-технічної галузі в іншу» [4, с. 74]. Більшість дослідників говорять про міжгалузеву, або міжсистемну омонімію, зокрема О. Реформатський з цього приводу писав: «Той самий термін може входити до складу різних термінологій певної мови, що являє собою міжнаукову термінологічну омонімію» [11, с. 110]. Такої ж думки дотримуються й деякі українські дослідники (Г. Куцак, Л. Симоненко та ін.). Якщо омонімічні терміни позначають поняття з різних терміносистем, то для того, щоб зрозуміти, до якої із галузей належить той чи інший термін-омонім, потрібен мінімальний контекст або словосполучення. Так, тільки в контексті розкривають значення омоніми *байка*¹ («невеликий твір алегоричного змісту») та *байка*² («різновид бавовняної або вовняної тканини»), тобто ці терміни функціонують відповідно у двох терміносистемах – літературознавчій і швацькій. До термінів, які одночасно функціонують у термінології різних галузей знання і діяльності людини, належать ще такі мовні одиниці: *галун*¹ – у швацькій промисловості («тасьма, вишита золотими або срібними нитками») та *галун*² – у хімії («хімічна речовина, що є в техніці дезінфекційним розчином»), *ажур*¹ та *ажур*² тощо. Дослідники визнають: «Основна характерна риса омонімів у тому, що це факти різних семантичних полів» [12, с. 46]. На наш погляд, омонімія може мати не тільки міжсистемний характер, про що йтиметься далі.

Учені визначають кілька мовних явищ, суміжних з омонімією: омоформи, омографи, омофони. В аналізованій термінології омоформ не виявлено, проте є омографи та омофони. *Омографи* – різні за значенням слова, що мають однакове графічне зображення, але вимовляються по-різному (різне наголошування), наприклад: *атлас* – «укладений за певною системою і виданий у формі альбому або книжки збірник географічних, історичних й інших карт» та *атлас* – «шовкова або напівшовкова тканина, блискуча і гладенька»; *манто* – «пояснювальний текст акції, облигації тощо» та *манто* – «широке жіноче пальто, переважно хутряне»; *прострочити* (від *строчити*) і *прострочити* (від *строк*). Омографи не поширені у швацькій термінології. *Омофони* – лексеми, що збігаються за вимовою в усіх чи окремих граматичних формах, проте мають різне значення і різне написання: *швець* – *Швець*, *спід* (низ) – *з-під* [сп'ід].

Наявність омонімів у мові є закономірною й зумовлена певними чинниками, зокрема браком номінацій для нових понять. Деякі науковці визнають омонімію шкідливою, оскільки вона

призводить до збільшення неоднозначних одиниць, а це знижує ефективність мови як засобу спілкування. На думку Ю. Карпенка, омоніми, на відміну від інших семантичних явищ, «не є фактом збагачення мови» [3]. Російський науковець Л. Малаховський також пише про негативну роль омонімії: «Думка про те, що омонімія, хоча й порушує «закон знака», труднощів у процесі спілкування не викликає, стала у мовознавстві загальною. Однак є факти, які викликають сумнів щодо слушності цього погляду. По-перше, усі такі висловлювання не ґрунтуються на даних спостережень або експериментів, що базуються на об'єктивній методиці. По-друге, ці висловлювання є суперечними. Якщо ми визнаємо, що для усунення неоднозначності, яка викликана омонімією, слухачеві необхідно звертатися до контексту, то це вже позначає, що омонімія затримує процес комунікації, оскільки саме звернення до контексту повинно, очевидно, вимагати від слухача певних зусиль та, відповідно, деяких часових витрат» [6, с. 25].

Інші учені підкреслюють певну цінність цього явища, яку вбачають у збагаченні лексики, у створенні цікавих зіткнень слів у мовленні, особливо в художній літературі (С. Дорошенко, П. Дудик, М. Фоміна). М. Мукач уважає, що поява нових омонімів унаслідок розщеплення полісемії розширює лексичну систему, збагачує її новими виражальними засобами [8, с. 35]. Омонімії, як і будь-якого мовного явища, не можна уникнути зовсім. Л. Булаховський першим порушив питання щодо збереження омонімів у мові: «Омоніми – такі ж законні діти мовного мистецтва, як і всі інші» [2, с. 48]. Значно пізніше вчені, досліджуючи проблему подання омонімів у словниках, наголосили, що саме в омонімії і закладена одна з найважливіших відмінностей мови, що складалася стихійно протягом віків і тисячоліть, від «семантичних систем», створених людиною. Омонімія, «якщо й не є структурним елементом лексичної системи, то тісно пов'язана з розвитком мовної системи, є наслідком розвитку семантики окремих слів або етапом у їх розвитку» [5, с. 61].

У термінознавстві спостерігаємо таке ж суперечливе ставлення до омонімії, як і в мовознавстві в цілому. Деякі науковці визнають за омонімією право на існування в термінології, але усе ж прагнуть до її хоча б часткового зняття чи унормування. На думку дослідників, омонімія в термінології є негативним явищем. Г. Куцак пише: «Термін – це номінант, що найбільш точно, конкретно передає зміст поняття з певної наукової галузі, а тому, безперечно, термінологічна омонімія не може існувати в межах однієї терміносистеми» [4, с. 74]. Відомий російський лінгвіст О. Реформатський зауважив: «Якщо багатозначність – законне явище в мові, то омонімія – «незаконна», небажана, але постійно може зустрітись у зв'язку зі звуковими законами, із запозиченнями, із «переродженням полісемії» тощо. Окрім того, треба враховувати ще й так звану «міжгалузеву омонімію», тобто випадки, коли те саме слово є терміном у різних науках або технологіях, але виражає різні поняття <...>. Що ж треба робити у таких випадках термінологу? Це питання принципове,

одночасно й теоретичне, і практичне, таке, що вимагає вирішення та рекомендації того чи іншого рішення» [11, с. 52].

Отже, омонімія багатьма науковцями вважається мовною аномалією, завадою в комунікації. Часто слухач опиняється в складній ситуації, коли з кількох різних значень, виражених такою мовною формою, слід вибрати одне для правильного розуміння повідомлення. Омонімія вносить труднощі і в звичайний процес засвоєння мови, коли той, хто її вивчає, зустрічається з тим, що та сама мовна форма може мати абсолютно різні значення, – факт, на який у своїй рідній мові він, зазвичай, не звертає уваги. Аналіз таких форм суттєво ускладнює сприйняття чужомовного тексту.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Типи омонімічних груп. Оскільки основною одиницею мовної омонімії є не окремий омонім, а група омонімів, то в науковій літературі слова з однаковим планом вираження, але з різним змістом аналізують у межах омонімічних груп (омогрупа – це сукупність усіх омонімічних між собою термінів або термінів і загальноживаних слів). Омогрупи в українській термінології швацької промисловості можна схарактеризувати за кількома параметрами: за походженням, за частиномовним вираженням, за морфемним складом, за сферою вживання.

За походженням поділяємо терміни-омоніми на такі групи (питомі терміни подаємо без маркування):

1) питомі: *розпірка*¹ («1. Розпорене місце в одязі. 2. Розріз в одязі, зроблений відповідно до його крою, фасону») – *розпірка*² («1. Брус, що використовується в різних конструкціях і спорудах для фіксації їх у певному положенні. 2. Будь-що, чим розпирають, розсовують що-небудь»);

2) запозичені: *кант*¹ (нім. < лат.) («1. Кольоровий шнурок або вузька смужка тканини іншого кольору, яку вшивають у борти, у шви одягу; облямівка. 2. Смужка, що облямовує малюнок, фотокартку тощо. 3. *спец.* Ребро, пруг дошки, бруса тощо») – *кант*² (лат.) («1. Старовина триголосна пісня, що виконувалася ансамблем співаків або хором без інструментального супроводу. 2. Хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту»), а також *панама*¹ (фр.) – *панама*² (фр.) – *панама*³ (фр.), *ніке*¹ (фр.) – *ніке*² (фр.), *вольта*¹ (італ.) – *вольта*² (італ.);

3) питомо-запозичені: *тик*¹ (фр.) («Нервове захворювання, що проявляється в мимовільних смиканнях м'язів обличчя, шиї, рук і т. ін.») – *тик*² (нідер.) («Цупка бавовняна або льняна тканина (звичайно смугаста), що вживається для оббивання матраців, виготовлення чохла і т. ін.») – *тик*³ (англ. < португ. < мал.) («Велике дерево родини вербових з міцною деревиною, що дико росте в лісовій смузі Індії та на острові Ява») – *тик*⁴ (англ.) («1. Мінімальне коливання біржового курсу, встановлене біржовими правилами. 2. Мінімально дозволена зміна ціни контракту») – *тик*⁵ («Вигук уживається як присудок за значенням *тикатися* й *тикнути-ся*») – *тик*⁶ («Дія за значенням *тикати*»), а також *байка*¹ – *байка*² (нідер. < фр.).

За частиномовним вираженням виділяємо омогрупи:

1) іменникові: *зефір*¹ – *зефір*² – *зефір*³; *оксамит*¹ – *оксамит*²; *фриз*¹ – *фриз*² – *фриз*³; *шотландка*¹ – *шотландка*² (їх переважна більшість);

2) прикметникові: *тиковий*¹ – *тиковий*² та інші (обмежена кількість);

3) дієслівні: *дометати*¹ – *дометати*², *наметати*¹ – *наметати*², *стьобати*¹ – *стьобати*²;

4) дієприкметникові: *наметаний*¹ – *наметаний*².

За **похідністю/непохідністю** терміни-омоніми є:

1) непохідними: *кант*¹ – *кант*², *тик*¹ – *тик*² – *тик*³ – *тик*⁴ – *тик*⁵ – *тик*⁶;

2) похідними: *наметати*¹ – *наметати*², *прасувати*¹ – *прасувати*².

За **сферою вживання** розрізняємо терміни-омоніми:

1) міжсистемні (до складу омогруп увіходять швацькі терміни й терміни інших галузей знання та діяльності людини): *ніке*¹ (шв.) («Бавовняна або шовкова тканина полотняного переплетення з рельєфним малюнком у вигляді рубчиків або опуклих візерунків на лицьовому боці») – *ніке*² (авіа.) («Стрімкий політ літака майже вертикально вниз»), а також *байка*¹ (літер.) – *байка*² (шв.), *кант*¹ (шв.) – *кант*² (муз.). Омонімія у швацькій термінології української мови здебільшого існує як міжгалузеве явище й пов'язана насамперед із тим, що за спеціальними мовними одиницями закріплені різні дефініції. Міжсистемна омонімія термінів у сучасній українській мові досить поширена і найчастіше є результатом ретермінологізації;

2) міжфункціонально-стильові (до складу омогруп увіходять швацькі терміни й загально-вживані слова): *стьобати*¹ (шв.) («Прошивати що-небудь стібками») – *стьобати*² (загально-вж.) («1. Бити кого-небудь або вдаряти по чому-небудь чимсь гнучким. 2. Рухаючись, сильно ударяти / про дощ, вітер, кулі, гілки рослин і т. ін./ 3. *Перен.* Говорячи різко, дошкульно, досаждати кому-небудь») – *стьобати*³ (розм.) («Ловити, витягувати з води рибу»). Такі омоніми є поодинокими у швацькій термінології;

3) змішані омогрупи, які складаються зі швацького терміна, термінів інших галузей (одного або кількох) та слів загально-вживаної мови (одного або кількох) і є непоширеними: *газ*¹ (фіз., хім.) – *газ*² (шв.) – *газ*³ (загально-вж.) (значення кожного з цих омонімів подано нижче).

4) внутрішньосистемні омогрупи, тобто омонімічні мовні одиниці, що вживаються тільки у швацькій термінології, засвідчено поодинокі випадки: *панам*¹ («Літній капелюх із широкими крисами, плетений або зшитий з тканини») – *панам*² («Тканина зі штучного шовку, звичайно однокольорова»).

Розглянемо шляхи виникнення омонімічних значень у термінів. Л. Лисиченко поділяє лексичні омоніми залежно від шляхів виникнення на два класи: омоніми, що з'явилися внаслідок розвитку системи українського слова, та омоніми, які виникли внаслідок засвоєння слів з інших мов [5, с. 60]. О. Реформатський стверджує, що в мові найбільше омонімів, які виникли шляхом запозичення [10, с. 195]. О. Ахманова, визначаючи достатню полісемію омонімів, що з'явилися внаслідок полісемії, указує водночас і на вели-

кі труднощі, сумніви, із якими пов'язані пошуки об'єктивних критеріїв оцінки завершення процесу омонімізації [1, с. 97].

Г. Куцак наголошує, що «семантичні омоніми, як відомо, виникли переважно внаслідок розщеплення полісемічного слова на різні значення, семантичний зв'язок між якими поступово втрапився, а також на основі фонетичного збігу різних за походженням слів. Термінологічна омонімія має трохи інший характер» [4, с. 74]. На думку О. Микитюк, терміни різних галузей знань доцільно подавати як омоніми, адже вони передають поняття, що не можуть збігатися в терміносистемах. Значна частина абстрактних іменників-омонімів виникла внаслідок випадкового збігу: 1) двох чи більше українських слів; 2) запозиченого та власне українського слова; 3) двох чи кількох запозичених слів [7, с. 152-155].

Ми вважаємо основними шляхами виникнення омонімії у термінології такі:

1) розмежування двох або кількох значень полісеманта, унаслідок чого починають функціонувати автономні одиниці (поширений шлях виникнення омонімічних груп у швацькій термінології);

2) змінування плану вираження слів, що раніше звучали по-різному (таких прикладів у швацькій термінології ми не виявили);

3) збіг мовних одиниць, запозичених із різних джерел (досить поширений шлях виникнення омонімів в аналізованій терміносистемі).

Мовний аналіз засвідчує, що появу омогруп, до складу яких увіходить швацький термін (або терміни), може спричинювати розвиток плану змісту мовної одиниці. У такому випадку омоніми утворюються внаслідок семантичного розщеплення багатозначного слова, і це передбачає визнання певного семантичного процесу, що зумовлює перехід багатозначності в омонімію. Наприклад, на сучасному етапі розвитку мови маємо омонімічну групу *газ*¹ – *газ*² – *газ*³. На нашу думку, омоніми *газ*¹ і *газ*² виникли внаслідок розриву семантичних зв'язків у плані змісту полісемічної одиниці, і на сьогодні значення цих омонімів (відповідно «Стан речовини, у якому, порівняно з твердим і рідинним станами, міжмолекулярні сили дуже малі» та «Дуже тонка прозора шовкова тканина») не сприймаються мовцями як пов'язані й кодифікуються лексикографами в окремих словникових статтях. Проте в діячності значення мовної одиниці *газ*² виникло шляхом метафоричного перенесення від омоніма *газ*¹. Третій омонім *газ*³ («Педаль керування подачею пального у двигуні внутрішнього згоряння в автомобілі») з'явився внаслідок випадкового збігу короткої розмовної форми від дієслова *газувати* («Посилювати подачу пального для збільшення швидкості руху машини») із планом вираження мовних одиниць *газ*¹ і *газ*².

Досить продуктивним шляхом утворення термінів-омонімів узагалі і швацьких також є збіг мовних одиниць за планом вираження, засвоєних із різних мов, наприклад: *тик*¹ (фр.) – *тик*² (нідер.) – *тик*³ (англ. < португ. < мал.) – *тик*⁴ (англ.) – *тик*⁵ (питом.) – *тик*⁶ (питом.); *тон*¹ (нідер.) – *тон*² (англ.) – *тон*³ (англ.).

Висновки і пропозиції. Аналіз явища омонімії в досліджуваній терміносистемі показує, що часто омонімія ускладнюється полісемічними

ми відношеннями. Наприклад: *туніка*¹ («1. Одяг стародавніх римлян, вид сорочки з короткими рукавами чи без рукавів. 2. Про верхній одяг вільного крою») – *туніка*² («1. зоол. Складка шкіри у деяких безхребетних тварин, яка оперізує тіло. 2. бот. Зовнішній шар конусоподібної верхівки рослини, який складається з утворювальної тканини»). Багатозначними омонімами є також такі: *ажур*¹, *кант*¹, *кант*², *наметати*¹ та ін.

Проблема омонімії пов'язана з більш загальною проблемою співвідношення змісту і форми

у мові. Довільний зв'язок між планом вираження і планом змісту мовної одиниці є підґрунтям появи великої кількості однакових за формою, але відмінних за значенням слів, які мають бути зафіксовані в лексикографічних працях і відповідним чином опрацьовані.

Перспективу подальших розвідок убачаємо у вивченні та порівнянні полісемічних та омонімічних термінів, з метою встановлення чітких і єдиних критеріїв розмежування цих одиниць.

Список літератури:

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М., 1957. – 295 с.
2. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К.: Рад. школа, 1955. – 248 с.
3. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства. – 2-ге вид., перероб. і допов. / Ю. В. Карпенко. – Київ – Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
4. Куцак Г. Міжгалузєва термінологічна омонімія / Галина Куцак // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т укр. мови, Комітет наук. термінології; Ред. кол.: Л. А. Симоненко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 74-76.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Харків: Вид-во ХДПУ, 1997. – 132 с.
6. Малаховський Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховський. – Ленинград, 1990 – 238 с.
7. Микитюк О. Явище омонімії в загальноживаній термінології і термінологічній лексиці / Оксана Микитюк // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т укр. мови, Комітет наук. термінології; Ред. кол.: Л. О. Симоненко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 151-154.
8. Мукач Г. М. Багатозначність і омонімія / Г. М. Мукач // Українська мова і література у школі, 1970. – № 8. – С. 30-36.
9. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: Підр. / О. Д. Пономарів. – К., 1993. – 248 с.
10. Реформатський А. А. Мысли о терминологии / А. А. Реформатський // Современные проблемы русской терминологии: сб. ст. – М., 1986. – С. 163-198.
11. Реформатський А. А. Термин как член лексической системы языка / А. А. Реформатський // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968. – С. 103-125.
12. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева; [отв. ред. Т. Л. Канделаки]. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
13. Тур О. Явище омонімії в українській термінології землеустрою та кадастру / Оксана Тур // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 204-208.
14. Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.] – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Романова О.А.

Харьковский торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

ОМОНИМИЯ КАК ЯЗЫКОВОЕ ЯВЛЕНИЕ В ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В статье проанализирована специфика реализации омонимии в терминологии на материале украинской швейной терминологии. Определены тенденции, характеризующие данное явление. Выявлены основные разновидности омонимии и проанализированы причины их возникновения.

Ключевые слова: омонимия, термин, украинская швейная терминология.

Romanova O.A.

Kharkov Institute of Trade and Economics
Kyiv National University of Trade and Economics

HOMONYMY AS A LANGUAGE PHENOMENON IN TERMINOLOGY

Summary

The specificity of homonymy realization in terminology on the material of the Ukrainian sewing terminology is analyzed in the article. The tendencies which characterize current phenomenon are determined. The variety of homonyms units is specified and the causes of its appearance are analyzed.

Keywords: homonymy, term, Ukrainian sewing terminology.